

EU-uitbreiding en de onzichtbare hand van macht

► Carl Devos

10 + 15 = Globalisering

Op 1 mei groeide de EU fors aan tot een gemeenschap van 25 lidstaten. In de aanloop naar deze historische 'reünie' werden we goed voorzien van cijfers en data, van verklaringen en beschouwingen over dit grensverleggend en schijnbaar onbegrensd proces. Dat van de Vlaamse socialistische 1 mei-boodschap vooral overblijft dat ook in Brussel gratis met het openbaar vervoer kan gereden worden, is uiteraard aan geheel andere factoren te wijten. We laten de collectieve voorzieningen van cijfers en gegevens over de EU-uitbreiding hier achterwege. Heel veel beschouwingen daarover leken geschreven vanuit de expliciete intentie om het volk gerust te stellen. Want vrees en ongerustheid is er genoeg. Daarop horen we dat de nieuwe lidstaten hun wetgeving grondig hebben bijgewerkt en al heel ingrijpende economische hervormingen hebben doorgevoerd, kortom flink hun deel van de huwelijksovereenkomst zijn nagekomen. Dat de EU institutioneel niet klaar is voor deze uitbreiding moet Jan Modaal niet meteen in zijn bestaan raken. Dat, volgens de zesmaandelijks peiling van de Europese Commissie, de tien nieuwe lidstaten niet op de steun van de helft van de inwoners van de Vijftien moeten rekenen, mag het feest niet vergallen. In eigen land is minder dan vier op de tien Belgen voor de uitbreiding van de EU. Bijna de helft van de Belgen verwerpt de toetreding van de nieuwkomers; amper 38% van de landgenoten is de uitbreiding van de EU gunstig gezind, aldus de peiling van de Eurobarometer die in februari en maart werd gehouden.

Dat was dan 5% minder dan in oktober en november 2003. Daartegenover staat 49% (+4%) die negatief staat tegenover de uitbreiding, en 13% heeft daarover geen mening. Ook in de andere EU-lidstaten wint de negatieve houding t.a.v. de nieuwkomers veld. Baseline van de commentaren op deze uitslag: dat komt door het gebrek aan voorlichting, omdat de politici die uitbreiding niet goed hebben uitgelegd – gecommuniceerd heet dat tegenwoordig. Met andere woorden: mochten de mensen wel goed geïnformeerd zijn, dan zouden ze de uitbreiding zeker genegen zijn. Want we worden daar allemaal beter van. Tenminste, het globaal of gemiddeld effect is positief. Vanuit een axiomatische benadering van de uitbreiding is dat inderdaad een logisch gevolg. En inderdaad, Europa produceert al heel wat sociale en ecologische regels waaraan de nieuwkomers zich moeten houden. Alleen overtuigt het beschermingsniveau van eerstgenoemden de inwoners van de Vijftien niet: hun sociale bescherming is doorgaans veel hoger en duurder. Het sociale Europa, hoe men het ook draait of keert, verzinkt in vergelijking met het economische Europa.

Maar de – volgens de wel goed ingelichte voorstanders van de uitbreiding – niet goed ingelichte burgers denken daar dus anders over. Ze vrezen tot het verliezend kamp te behoren en niet tot die segmenten die het gemiddelde positief doen overhellen, gesteld dat zulks het geval zou zijn. Meer dan de helft van de burgers in de Vijftien vreest welvaart te verliezen en criminaliteit in de plaats te krijgen. Daartegenover kwa-

men heel wat gefundeerde studies en berekeningen, weliswaar niet direct bedoeld voor de angstige meerderheid, maar wel boordevol tegenargumenten. Daarin stond dat we allemaal beter worden van de uitbreiding, zeker op langere termijn. Bovendien zijn de economische bewegingen al een hele tijd bezig, de uitbreiding is als het ware de formalisering van een bestaande economische praktijk. De Kredietbank kennen ze in het Oostblok al een tijdje en bij Skoda moet je niemand meer vragen hoe Volkswagen werkt. De meest gemotiveerde nieuwe migranten zouden hier al aanwezig zijn, en dan wordt daar niet het gemiddeld straatmadeliefje mee bedoeld. Bovendien ging 70% van de migranten uit de nieuwe toetredingslanden richting Oostenrijk en Duitsland. De komst van die nieuwe landen is – in BNP-terminen – ook niet eens zo fenomenaal en bijv. minder indrukwekkend dan de uitbreiding, destijds, met Griekenland, Spanje en Portugal. Het grootste toetredingsland Polen is nu maar goed voor 2% van het EU-BNP. Enzo ...

Of de angstige meerderheid zich door dergelijke – eerlijke en steekhoudende – argumenten tot rust laat brengen, is niet meteen heel waarschijnlijk. Het is hierna geenszins het opzet uit te maken wie gelijk heeft en zal krijgen, of m.a.w. de voelbare vrees al dan niet terecht is. We gaan er zelfs van uit dat dergelijke heldere en zakelijke studies niet in staat zijn om de onrust en nervositeit terzake weg te nemen, hoe correct of degelijk ze ook mogen zijn. Dat betekent niet dat we hier de oorzaken van de afkeer tegen de EU-uitbreiding willen blootleggen. Wat volgt is een ander verhaal.

In de Vlaamse verkiezingsstrijd viel wel eens te beluisteren dat via de nieuwe toetredingslanden – die o.a. wegens hun positie t.a.v. de US-inval in Irak binnen de EU onder een pro-Amerikaans imago gebukt gaan – een nieuw maatschappijmodel zou binnensluipen, een die op termijn het West-Europees Rijnlandmodel zou aanvreten. Dat Rijnlandmodel is gebaseerd op een Keynesiaanse, neocorporatistische welvaartsstaat. In het afgooien van het collectieve juk uit de Oostblokdecennia is, aldus de these, in de nieuwe toetre-

dingslanden sprake van een overreactie. Zonder het precies te omschrijven volstaat de gedachte dat daarmee het Amerikaans sociaal model als een paard van Troje binnen de muren van Fort Europa wordt gebracht. Het modellenwerk is niet nieuw in de politiek. We herinneren ons de jaren van het Poldermodel, waartegenover vanuit de bescheiden Vlaamse inborst het Belfortmodel wordt gezet, in verkeersdossiers maar ook inzake activering en sociale uitkering wordt gretig naar

*Globalisering, dat is waar het
bij de recente EU-uitbreiding
om gaat, is immers geen
machtsneutraal verschijnsel.*

het Scandinavisch model verwezen, momenteel dient ook Nokia-land als na te streven model, in de opgeblazen voetsporen van veranderingsgoeroe Richard Florida. Het verdient aanbeveling aan groepjes zoals Bart Somers of Patricia Ceysens eens duidelijk te maken dat dhr. Florida zelf

niet altijd indrukwekkend creatief is. Mogen we hen zeer terloops bijv. 'De wereld aan het werk. Politiek en economie in de 21ste eeuw' van R. Reich (Bloemendaal, Gottmer/Brecht 1993) even aanraden.

De hoogdagen van de discussie over de 'clash of models' ligt alweer enige tijd achter ons. Wie kent bijv. nog M. Albert en zijn 'Kapitalisme contra kapitalisme' (Antwerpen, Uitgeverij Contact, 1992)? Bij de interne markt en de invoering van de Euro laaide telkens weer de vragen over de houdbaarheid van het West-Europees model hoog op. Recente uitdager is de vergrijzing, als 'interne vijand' veel minder makkelijk op de brandstapel te gooien. Vergrijzing is immers niet meer dan het resultaat van een goed werkende welvaartsstaat. De recente opflakkering van de 'clash of models' zal ook nu weer na de nodige intellectuele en politieke oprisping via een sierlijk incrementalisme en heilzame pragmatiek van de agenda gehaald worden.

Maar de angst zal blijven. Globalisering, dat is waar het bij de recente EU-uitbreiding om gaat, is immers geen machtsneutraal verschijnsel. Tijdens de radio- en andere conferences over de groei van de EU werd vaak herhaald dat de EU een project van vrede en stabiliteit was. Zeer zeker. Maar wat daarbij vaak verloren gaat is dat ook deze stap in de globalisering – de Europese groepering in de EU is niet meer dan een reactie

op én drager van het globaliseringsproces – sommige belangen meer dient dan andere en bijv. implicaties heeft voor de sociale vrede en stabiliteit op de werkvloer. Dat is de insteek van voorliggende bijdrage.

Globalisering, in casu de EU-uitbreiding, gaat over heel veel dingen, maar zeer zeker ook over macht. Aan de hand van deze bijdrage schetsen we één facet van deze machtsdynamiek. We vermijden de casuïstiek en gaan in op de *hidden hand* van globalisering als machtsvehikel. Het betreft een bijdrage tot de verklaring van de angst en ongerustheid t.a.v. de EU-uitbreiding. We laten fundamentele beschouwingen over macht – inderdaad een “essentially contested concept”¹ – achterwege en beperken ons tot een algemene en conceptuele benadering.

1 + 2 + 3 = Macht

Macht, een centraal concept in politiek en sociale wetenschappen, werd vanuit veel scholen en invalshoeken bestudeerd en gaf dus aanleiding tot een onoverzichtelijke literatuurberg. Assumpties en chronologie maken een rubricering mogelijk. In de jaren '50 en vanuit vooral Angelsaksische invalshoeken domineerden pluralistische benaderingen, die macht enkel wilden afzetten uit waarneembaar gedrag in cruciale besluitvormingssituaties waar alle belangen en machtsmiddelen, gelet op de inzet, naar voren zouden treden. Daarbij hoorde de normatieve aanname dat macht in een maatschappij verdeeld was, louter een kwestie van organisatie, en dat geen enkele groep door de concurrentiestrijd een dominante positie kon innemen. Deze invalshoeken werden ook deels in systeemtheorieën ingebracht. De hoofdstelling van het klassieke pluralisme luidt dat politiek een belangenstrijd is en dat de winnaar in deze strijd niet bij voorbaat vaststaat. Ongelijkheid is niet cumulatief, machtsbronnen niet geconcentreerd. Daar kwam bijzonder terecht veel kritiek op. Bijv. van Peter Bachrach en Morton Baratz. In hun befaamde artikel *Two faces of power*² stelden ze de beperking van het onderzoek tot besluitvormingsprocessen aan de kaak. Volgens deze auteurs moet de aandacht immers ook gericht worden op wat aan de besluitvormingsprocessen voorafgaat. Macht doet zich niet enkel voor wanneer A zijn belangen tegenover B kan doordrukken, maar tevens wanneer A ervoor kan zorgen dat B's belangen niet tot in het besluitvormingsproces doordringen en niet op de

politieke agenda komen. Een essentiële vraag is dus of alle belangen wel de politieke agenda halen want, aldus Bachrach en Baratz, “macht kan worden uitgeoefend, en wordt dat vaak ook, door het beperken van het besluitvormingsdomein tot relatief ‘veilige’ thema’s.”³ Met andere woorden, macht wordt niet enkel belichaamd in de activiteiten die betrekking hebben op concrete besluitvormingsprocedures. Bachrach en Baratz stellen dat macht, in de tweede dimensie, ook uitgeoefend wordt “wanneer A zijn energie wijdt aan het scheppen of versterken van sociale en politieke waarden en institutionele praktijken die het domein van het politieke proces beperken tot een publieke overweging van enkel die thema's die relatief onschadelijk zijn voor A. In de mate dat A daarin slaagt, wordt B, omwille van alle mogelijke praktische doelen, weerhouden om sommige thema's op de voorgrond te plaatsen die serieus nadelig kunnen zijn voor A's verzameling van voorkeuren.”⁴ Macht heeft ook betrekking op dominante waarden en institutionele spelregels, die al dan niet in combinatie worden ingeschakeld om te verhinderen dat bepaalde grieven – zogenaamde potentiële kwesties – zich tot volwaardige kwesties ontwikkelen, d.w.z. tot kwesties die om beraadslaging, overleg of besluitvorming vragen. In systeemtheoretische termen: sluiswachters houden welbepaalde content buiten het politiek verwerkingsproces. De relevantie van deze uitbreiding van de kijk op macht is dat er ook sprake is van machtsuitoefening wanneer A de sociale en politieke waarden en institutionele praktijken zodanig naar zijn hand probeert te zetten zodat de voor A nadelige kwesties niet op de agenda of in het onderhandelingsproces aan bod kunnen komen. Het gaat hier niet om de botte weigering om over een aantal zaken te praten. Macht is hier veel subtieler.

De sociale en politieke waarden waarmee bepaalde personen – bijv. we zeggen maar iets, de vertegenwoordigers van werkgevers en kapitaal – macht kunnen uitoefenen op het agenderen van kwesties, hebben betrekking op de primauteit van de concurrentiekracht die beslist als een politieke ideologie of waarde kan beschouwd worden. Door het herhaaldelijk hameren op de allesoverheersende (bekommerenis om de) nationale concurrentiekracht in de globale economie – een discours dat stelt dat elk land, elk individu in concurrentie treedt met tegenvoetters aan de andere zijde van de geliberaliseerde EU – worden een reeks voorstellen,

eisen, aandachtspunten van de vertegenwoordigers van arbeid niet langer als 'redelijk', 'verantwoord', 'haalbaar', 'verstandig', 'weloverwogen' enz. beschouwd. Vandaar dat er een soort sociale druk bestaat om deze punten niet op de politieke of onderhandelingsagenda te plaatsen. Wegens pure fantasie! We denken hier ook aan de stelling van E.E. Schattschneider: "alle vormen van politieke organisatie hebben de neiging om bepaalde vormen van conflict uit te buiten en andere vormen te onderdrukken, omdat een organisatie een mobilisatie van neigingen is. Sommige thema's worden tot een politiek thema georganiseerd, terwijl andere weg georganiseerd worden."⁵ Zo hebben bepalingen van het naoorlogs sociaal pact voor een institutionele afremming van sommige radicale werknemerseisen gezorgd, bijv. deze inzake de collectivisering van ondernemingen. De wetgeving over de loonvorming is een andere institutionele afremming van agendapunten: bepaalde looneisen kunnen immers, omwille van de concurrentiekracht, wettelijk niet ter sprake gebracht worden.

In *Power. A radical view* (1974) erkent Lukes de belangrijke bijdrage die Bachrach en Baratz leverden in het debat over macht maar voegt er na kritiek een derde dimensie aan toe: "is het niet de grootste en de meest verraderlijke machtsuitoefening, om, in welke mate ook, mensen te weerhouden grieven te hebben, door hun percepties, hun weten en hun voorkeuren op zo'n manier te vormen dat ze hun rol in de bestaande orde aanvaarden, ofwel doordat ze geen alternatief ervoor kunnen zien of zich kunnen inbeelden, ofwel doordat ze de bestaande orde als natuurlijk en onveranderlijk beschouwen, ofwel doordat ze die als door een god verordend en als heilzaam waarden?"⁶ Met andere woorden, in de derde dimensie zorgt machtsgebruik ervoor dat "de wensen van de mensen zelf een product kunnen zijn van een systeem dat tegen hun belangen in werkt, en waarbij ze, indien ze een keuze konden maken, het laatste toch zouden willen en verkiezen."⁷ Kortom, structurele macht kan ook gebruikt worden om de belangendefinitie te beïnvloeden. Niet alleen of de belangenstrijd gewonnen wordt (eerste dimensie), niet alleen of belangen wel de agenda halen (tweede dimensie) maar zelfs de bewustwording of voorstelling van belangen (derde dimensie) is de inzet van en onderhevig aan een machtsrelatie. Uiteraard ont-

staat daarmee het eeuwige en moeilijk oplosbare discussiepunt van de identificatie van de 'objectieve' belangen die verschillen van wat actoren denken dat hun belangen zijn. Lukes heeft uiteraard een punt als hij stelt dat "dit niet betekent dat, juist omdat het moeilijk is of zelfs onmogelijk om aan te tonen dat in een gegeven situatie macht is uitgeoefend, we kunnen besluiten dat dit niet zo is."⁸ Want macht is zeer zeker ook een capaciteit, naast de concrete handeling die niet toevallig machtsuitoefening wordt genoemd.

De onzichtbare hand van macht. Deel 1

Dat is wat Carl Joachim Friedrich in zijn *Man and government* als de "rule of anticipated reactions" omschrijft.⁹ Deze komt er op neer dat "mensen kunnen reageren op de bezitter of controleur van hulpbronnen door te anticiperen op het effectieve gebruik ervan om hun eigen acties te controleren. Opdat deze anticiperende reactie zou plaatsgrijpen, moeten ze evenwel weten of geloven dat iemand werkelijk de relevante bronnen bezit en er een redelijke waarschijnlijkheid is dat hij ze gebruikt om macht te verwerven, indien hun eigen handelen of niet handelen niet overeenkomt met wat zij als zijn wensen opvatten."¹⁰ Dat impliceert ook dat de machthebber A geen gedrag moet stellen, geen bevel moet geven, zelfs niet de minste vorm van communicatie moet aangaan of B een hint dient te geven opdat deze macht van A over B zou bestaan. B gaat er van uit dat deze macht (nog steeds) bestaat. Hij baseert zich daarvoor op ervaringen uit het verleden waar de macht van A met succes werd uitgeoefend. Het interessante, en tevens meest complexe en uitdagende, van deze notie van potentiële macht betreft de implicaties voor de empirische vaststelbaarheid ervan. In beide situaties is er immers geen sprake van observeerbaar gedrag van A. Vandaar dat pluralisten, gezien hun empiristisch-behaviouristisch uitgangspunt, in dergelijke situaties nooit over macht of een machtsrelatie zouden gewagen. De verklaring dat een individu of groep over potentiële macht beschikt, is geen vrijblijvende opmerking. Het punt is immers dat deze potentialiteit, deze capaciteit op zich gevolgen genereert, gedrag beïnvloedt en dit zonder dat deze potentialiteit effectief wordt omgezet in (observeerbaar) gedrag van het individu of de groep die er over beschikt. Voor Friedrich moeten we voor ogen houden dat

“een groot stuk machtsverwerving helemaal niet het bewustmaken van de beslissingen insluit. (...) Men moet niettemin blijven onthouden dat invloed vaak het meest effectief werkt door het creëren van een *zekere sfeer voor beslissingen langs haar invloed op houdingen, geloofsovertuigingen en waarden die niet verbonden zijn met onmiddellijke beslissingen.*”¹¹ Hoe werkt macht dan in een dergelijk scenario? Door opvoeding en andere so-cialisatiemechanismen leren mensen, via trial and error, hoe ze zich doelrealiserend moeten gedragen. Dat maakt dus dat “de persoon of groep die beïnvloed wordt, anticipeert op de reacties van al diegenen die hun invloed uitoefenen. Deze neiging van al diegenen die aan invloed blootgesteld zijn, om te anticiperen op de reacties van hen die de macht hebben om bevelen te geven, baten te verlenen, of allerlei soort voordelen aan te bieden, vormt een algemene regel in de politiek. Er wordt invloed uitgeoefend die zo dikwijls moeilijk te ontdekken is, en dit verduistert zelfs de werking van meer expliciete soorten machtsverhoudingen. Deze factor is werkzaam in impliciete handelingen waardoor macht wordt uitgeoefend en die een nasleep van onvoorziene gevolgen hebben.”¹² Meteen heeft Friedrich met deze ‘*general rule of politics*’, eigenlijk een algemene regel van het menselijk gedrag, de essentie van de ‘*rule of anticipated reactions*’ omschreven.

Deze regel is een waarschijnlijkheidsregel en dus geen absolute regel, aldus Friedrich. Opdat bewerd kan worden dat A (individu of groep) over macht beschikt op grond van de ‘geanticiperde reacties’ van B (individu of groep), dient B er wel van overtuigd te zijn dat A over de mogelijkheid (machtsmiddelen) beschikt om zijn gedrag en beslissingen te sturen. Met andere woorden, B neemt in dit verhaal een essentiële plaats in. Zonder het bewustzijn van B van deze potentialiteit kan er geen sprake van zijn dat A op grond van de geanticiperde reacties van B over macht beschikt. Hier duikt opnieuw het belang op van de ‘situatiedefinitie’, van percepties en beeldvorming. Inderdaad, van correcte informatie en evenwichtige communicatie. Bijkomend is dat A zelfs niet de minste vorm van communicatie moet aangaan of een andere daad moet stellen om zijn indirecte macht uit te oefenen.

De onzichtbare hand van macht. Deel 2

Macht moet onderscheiden worden van machtsmiddelen. Macht is immers de aanwending door

een (individuele of collectieve) actor van machtsmiddelen (eigendom, status, kennis, bekendheid, enz.) om een bepaald effect te genereren. Het bezit van machtsmiddelen die kunnen ingezet worden om macht over anderen uit te oefenen, vormt op zich nog geen garantie dat deze middelen ook effectief daartoe zullen ingezet worden. Een van de machtsmiddelen is aantal, vaak omschreven als ‘de macht van het getal’. Zo wordt het onderscheid gemaakt tussen ‘sterk liquide’ middelen, met name middelen die weinig of geen aanpassing vereisen om onmiddellijk ingeschakeld te worden in het uitoefenen van macht of invloed, en ‘zwak liquide’ middelen, middelen die enkel na een zekere aanpassing of enkel in een zekere vorm of via een bepaald gebruik voor politieke beïnvloeding kunnen ingeschakeld worden. De machtsmiddelen waarover individuen kunnen beschikken (geld, reputatie, persoonlijke vaardigheden en talenten, kennis en informatie, enz.), zijn veelal sterk liquide machtsmiddelen.

Zoals de kritiek op de pluralistische school terecht luidt, beschikken niet alle individuen in de maatschappij over dezelfde mogelijkheden en middelen, hebben ze niet allemaal evenveel kans om zich voor de behartiging van hun belangen in collectiviteiten, bijv. drukings- of belangengroepen, te organiseren. De collectieve organisatie van belangen is geen ‘natuurlijk’ en evident proces. Het proces van de collectieve organisatie van belangen is in die zin op zich ongelijkheid genererend. Of, zoals Wrong het stelt, “organisatie is, dus, een collectieve bron die onder de bevolking op zijn minst even ongelijk verdeeld is als de individuele bronnen van rijkdom, status en kennis, e.a.”¹³

Gezien organisaties als collectieve machtsmiddelen kunnen worden beschouwd wordt meteen duidelijk waarom collectieve identiteit en onderlinge solidariteit essentieel zijn voor de positie van groepen van individuen die enkel in staat zijn via hun organisatie macht uit te oefenen, m.a.w. waarbij de organisatie zelf het voornaamste machtsmiddel vormt. Onderlinge solidariteit is voor deze groepen het voornaamste ‘machtsmiddel’. Maar, zoals het ‘Menselijk Ontwikkelingsrapport’ uit 1999, dat in opdracht van het VN-ontwikkelingsprogramma (UNDP) werd geschreven, duidelijk stelde, heeft de ‘genadeloze druk’ van de concurrentie negatieve gevolgen

voor deze solidariteit, “het onzichtbare hart van de menselijke ontwikkeling.”¹⁴

Organisaties ontleen als machtsmiddel hun betekenis aan de collectieve ‘pooling’ van individuele middelen. Sommige organisaties mikken op een kleine, selecte en exclusieve verzameling van heel specifieke individuele middelen (bijv. status, netwerklidmaatschap of rijkdom). Andere moeten het hebben van de kwantiteit van de leden, die vaak zonder relevante individuele politieke machtsmiddelen door het leven gaan. Het gaat dan niet in eerste instantie om de aggregatie van individuele middelen maar wel om de kracht die een groep ontleent aan het feit dat ze veel leden telt, meer specifiek aan het zoveel mogelijk leden van de groep in wiens naam de organisatie wil optreden en wiens belangen zij beweert te verdedigen. Zo komt het er bijv. voor vakbonden op aan om zoveel mogelijk leden in te sluiten (‘encompassing unions’) die een bepaalde functionele positie (bijv. metaalarbeider, bediende in de verzorgingssector, enz.) innemen, waardoor deze organisaties m.a.w. het monopolie van deze functionele positie kunnen claimen. Voor de groep van individuen die van dergelijke organisaties afhankelijk zijn voor de behartiging van hun belangen, vormen ‘onderlinge solidariteit’ en ‘de organisatie op zichzelf’ de belangrijkste machtsmiddelen. Voor deze groepen kunnen alle andere vormen van machtsmiddelen maar ingezet worden in de politieke machtsstrijd wanneer er een voldoende mate van onderlinge solidariteit en efficiënte organisatie voor bestaat. Laatstgenoemde zijn m.a.w. de eerste vereiste voor de inschakeling van andere machtsmiddelen.

Bovendien moeten organisaties, tenminste indien ze slagkrachtig willen zijn, opereren op het niveau waar ook de machtsprocessen die ze willen beïnvloeden, functioneren. Indien het voor de belangenstrijd van de leden noodzakelijk is om op Europees niveau te functioneren, dan is het dus noodzakelijk dat het collectieve machtsmiddel ‘organisatie’ ook op dat niveau wordt uitgebouwd. Met andere woorden, dan moet er ook minstens sprake zijn van onderlinge solidariteit en efficiënte organisatie op Europees niveau. Het valt buiten het bestek van deze bijdrage om het proces van de vakbondswerking op Europees niveau te maken, maar we verrassen weinig analisten met de stelling dat deze Europese pooling

van macht vandaag nog steeds bedroevend bescheiden is. Efficiënte organisatie wordt mede gehinderd door de onwil van nationale vakbonden om voldoende middelen en bevoegdheden af te staan. Slagkracht is uiteraard ook verzwakt door gebrekkige EU-bevoegdheden en de optie van werkgevers om hun eigen Europese organisatie zeer zwak te houden, zodat ook een volwaardige onderhandelingspartner veelal ontbreekt. Bij werkgevers geldt dat hun organisatorische zwakte onderdeel van hun politieke sterkte uitmaakt, voor vakbonden geldt precies het omgekeerde. Tot slot is uiteraard de beperkte Europese solidariteit of het gevoel van onderlinge lotsverbondenheid essentieel in dit verhaal. Zonder deze ingrediënten kan er Europees niet gekookt worden. De solidariteit of het gevoel van onderlinge lotsverbondenheid op Europees niveau is beperkt, of alvast te beperkt vanuit een strategisch-organisatorisch oogpunt. Het is hier dat macht in all dimensies en facetten naar boven komt.

Niet enkel verhinderen de bestaande institutionele regels (bevoegdheden op EU-niveau, regels van besluitvorming) dat op Europees niveau een volwaardige sociale dialoog kan ontstaan (agenda-setting) waarin vakbonden hun belangen kunnen eventueel kunnen doorduwen – kortom hier speelt macht in resp. tweede en eerste dimensie –, maar veel belangrijker nog is macht in ‘the third dimension’: het discours van concurrentie – die een tijd lang werd voorgesteld als ‘hyper competition’ van ‘all against all’ waarin enkel de sterksten konden overleven (‘be lunch or have lunch’) – ondergraaft deze solidariteit en geeft een eigen definitie aan lotsverbondenheid. Volgens deze laatste zou er geen Europees collectief belang zijn, maar zijn arbeidersgroepen elkaars concurrenten. Zo is hun lot ook aan elkaar verbonden: het is de een tegen de ander, in de genadeloze concurrentiestrijd om investeringen of m.a.w. werk. Want de gecreëerde perceptie is alvast dat het niets ontziend mobiel kapitaal nuchter en koel alle factoren en variabelen bij lokatiebeslissingen in rekening brengt en die lokatie kiest – een overwegingsproces dat continu herhaald zou worden – waar winst gemaximaliseerd wordt. En laat nu net, nog steeds volgens het dominante discours en de *common sense* – Antonio Gramsci is inderdaad nooit ver weg – de kostprijs van arbeid (in brede zin, o.a. loonkost

en flexibiliteit) een overheersende plaats ingenomen hebben in de winstberekening en dus de lokatiebeslissing. Want andere kosten zouden daarentegen wel Europees geëgaliseerd zijn, met uitzondering uiteraard van marktnabijheid en strategische ligging (bijv. dichtbij grondstoffen of verkeersinfrastructuur). Maar, ook dat horen we de laatste tijd, het epicentrum van Europa schoof richting Oosten, en de nieuwe afzetmarkt vormt nog een extra argument in het pleidooi voor een aanwezigheidspolitiek in het verre Oosten.

Solidariteit, te begrijpen als het bewustzijn van de grenzen tussen de groeps- en niet-groepsleden én van de gelijkheid van onderlinge belangen en uitgangspositie, steunt op een gevoel van collectieve identiteit. De perceptie of veronderstelling van de groepsleden over gemeenschappelijke doelen, belangen, waarden en uitgangsposities is dus fundamenteel. Kortom, daar waar individuele middelen een hoge liquiditeit hebben, is de liquiditeit van collectieve middelen veel complexer: "regelmatig moeten collectieve bronnen eerst gecreëerd worden – en niet zomaar afgeleid van andere toepassingen – door het bereiken van solidariteit in het ondersteunen van gemeenschappelijke doelen, sociale organisatie en leiderschap dat resulteert uit de mobilisering van voorheen niet verenigde individuen. (...) Het wijdverspreide geloof dat een groep (...) machtig is, kan onmogelijk door zichzelf macht verlenen aan een groep, als die in feite niet georganiseerd is en het haar ontbreekt aan gemeenschappelijke doelen en waargenomen belangen."¹⁵ Met andere woorden, hier is ook sprake van potentiële macht maar in een andere betekenis, het gaat nl. over mogelijke macht die geactiveerd moet worden, niet om macht die continu latent aanwezig is en indirecte gevolgen heeft.

Het is duidelijk dat we macht, in het kader van een analyse van de EU-uitbreiding als facet van het globaliseringsproces, ook als structureel gegeven kunnen omschrijven. Het is als het ware onpersoonlijke macht, die uiteraard wel voor bepaalde actoren voor- en voor andere nadelen

oplevert. Want van macht kan enkel sprake zijn in een sociale relatie. Het gaat er hier om dat door de structuur van de maatschappelijke context bepaalde actoren "het niet nodig hebben om een bewuste inspanning te leveren om een machtspositie te verwerven opdat die positie machtsrelevant zou zijn. (...) Systemische macht kan bepaald worden als die machtsdimensie waarbinnen duurzame kenmerken van dat sociaal-economisch systeem (het situationele element) voordelen en nadelen verlenen aan groepen (het tussengroepen-element) op manieren die open-

bare ambtenaren ontvankelijk maken om bepaalde belangen te begunstigen ten koste van andere (het indirecte element). Wanneer op het niveau van de tussengroepen situationele en indirecte machts-elementen in de politieke context samengevoegd zijn, brengt deze combinatie de situationele afhankelijkheid aan het licht van officiële besluitmakers tegenover een verzameling van participanten, die verhindert dat andere participanten een gelijke kans hebben om doorheen het politieke proces

hun belangen te bevorderen. Het is voor beneficianten van deze situationele afhankelijkheid voor hun politieke doelstellingen niet nodig dat ze een bewuste inspanning hebben geleverd om deze afhankelijkheid te scheppen."¹⁶

Het concept structurele macht impliceert dus niet dat macht wordt uitgeoefend 'door het systeem' maar dat het politiek-maatschappelijk systeem zelf een grote invloed heeft op de machtsrelaties. Voor sommigen een evidentie, maar velen blijven blind voor deze dimensie. Macht dient immers beschouwd te worden als element van 'structure' en van 'agency'. Verschillende theoretici hebben er op gewezen dat de 'primaire asymmetrie' van het West-Europees maatschappelijk systeem de ongelijke verdeling van onderhandelingsmacht is tussen arbeid en kapitaal. Dit uit zich in eerste instantie op de arbeidsmarkt, waar arbeid en kapitaal op elkaar aangewezen zijn en anderzijds grotendeels tegengestelde belangen hebben. Een mooie analyse van bestaande asymmetrieën is deze van Charles Lindblom in *Politics and markets. The world's political eco-*

*De assumptie van het 'vrije
arbeidscontract' – een
institutionele en normatieve
bepaling – zelve is volgens
sommige auteurs al een
duidelijke illustratie van
ongebalanceerde structurele
macht.*

conomic system uit 1977.¹⁷ In dit verband blijft ook Karl Polanyi in *The great transformation* uit 1944¹⁸ boeiend, waarin hij de transformatie nagaat van 'man to labor'. Hij bekijkt er o.a. de ontvruchting die veroorzaakt wordt door de behandeling van arbeid als "fictitious commodities". Volgens deze auteur leidt de commercialisering van arbeid – de voor het overleven van het kapitalistische productieproces noodzakelijke onderwerping van arbeid aan het marktmechanisme – tot een atomistische en individualistische organisatie die het beste gediend werd door het principe van "freedom of contract". Volgens Polanyi betekende de belijdenis van het geloof in de "contractvrijheid" in praktijk dat alle andere vormen van niet-contractuele relaties in het algemeen en van arbeid in het bijzonder geband moesten worden zodat zij het functioneren van de markt niet zouden verstoren. De assumptie van het 'vrije arbeidscontract' – een institutionele en normatieve bepaling – zelve is volgens sommige auteurs al een duidelijke illustratie van ongebalanceerde structurele macht. Dat is uiteraard knap vervelend, gezien de vrije markt als instelling legitimiteit ontleent aan de mate waarin deze markt erin slaagt een vrije en stabiele maatschappelijke orde te creëren d.m.v. het op elkaar afstellen van verschillende belangen van rationeel optredende individuen die er naar streven om hun eigen voordeel te maximaliseren. Contracten vormen het institutionele medium waarlangs deze illusies via marktrelaties vorm krijgen. Maar de niet-contractuele contractvoorwaarden kunnen er niet in onderhandeld worden; ze liggen buiten de handelingsruimte van individuen en vormen precies onderdeel van de structuur die noodzakelijkerwijs machts(her)verdelende implicaties heeft.

Een vrij contract tussen vrije contractpartijen wordt immers afgesloten in een algemene juridische, sociale, culturele, economische, institutionele context waarvan het afhankelijk is en waarnaar het impliciet en af en toe expliciet verwijst bij de opstelling en uitvoering van de verschillende contractmodaliteiten. Vandaar dat in elk contract, incl. een arbeidscontract, de externe omstandigheden, normen en waarden, regels en tradities geïncorporeerd worden. Contracten zijn slechts mogelijk omdat ze in een algemene maatschappelijke ordening worden afgesloten. Onder meer David Purdy¹⁹ publiceerde een verhelde-

rende analyse over structurele macht op de arbeidsmarkt. In zijn publicatie *Social power and the labour market. A radical approach to labour economics* – over de relaties tussen werknemers, werkgevers en hun organisaties in kapitalistische samenlevingen – vertrekt hij vanuit een kritiek op de neoklassieke (het ruilparadigma) en marxistische tradities (het reproductieparadigma) van politieke economie en stelt hij een driedimensionale analyse van sociale macht voor, – een analyse die de nadruk legt op de processen van culturele formatie, teneinde de patronen van overheersing of onderwerping in kapitalistische structuren te onderzoeken.

De disciplinerende mythe

Hier komt de structuur van de EU-economie, grondig hertekend door de uitbreiding, weer in het verhaal. Het doet er niet toe of de EU-economie veel of geen rimpeling kent door de uitbreiding, de vraag is hoe de perceptie, de verwachting, de situatiedefinitie terzake is. Cijfers noch tabellen van officiële instanties netjes ingebonden, wetenschappelijk ondersteund en op glanzend papier, zijn van belang. Het zijn de berichten en verhalen, de beelden en veronderstellingen in populaire media en rond de werkvloer die aangeven hoe 'de werkmensen' deze uitbreiding zullen beoordelen en hoe ze op grond daarvan in hun gedrag zullen anticiperen op de verwachte of veronderstelde gevolgen. De uitbreiding, waarin een meerderheid van de bevolking geen vertrouwen heeft, vormt een extra de facto ondersteuning van het bestaande en overbekende discours dat spoort met de transformatie van de Keynesiaanse welvaartsstaat naar de Schumpeteriaanse *workfare state* en waarin kostcompetitiviteit, flexibiliteit in alle kleuren en geuren en andere prestatiesheets in de concurrentiestrijd gegooid worden. Dat maakt dat we ons moeten aanpassen aan de concurrentie vanuit landen met lagere lonen en langere werkdagen, met minder strakke arbeidsreglementen en meer discipline. En een aantal van die landen treden nu toe tot de vrije-handelszone EU. Welke economische en sociale gevolgen dat precies heeft, zal of kan hebben, doet er in wezen niet toe. Vanuit een wetenschappelijk oogpunt uiteraard wel, maar niet voor de verklaring van de effecten die de uitbreiding kan hebben – langsheen de populaire veronderstelling erover in de geesten – op het

gedrag van werknemers en werkgevers. Of toch, een wetenschappelijke benadering moet precies uitgaan van de stelling dat niet wetenschappelijk correcte voorspellingen en berekeningen i.v.m. de effecten van de uitbreiding maar wel eventueel foute maar algemeen aangenomen populaire veronderstellingen daarover het gedrag zullen bepalen. En machtsrelaties en -verhoudingen zullen beïnvloeden.

Het gaat hier dus om populaire veronderstellingen over de werkelijkheid, waarin het concept potentiële globalisering van belang is: globalisering die nog niet is maar kan zijn. Dat deze veronderstellingen of voorstellingen niet altijd sporen met de als 'wetenschappelijk correct' voorgestelde versie van de werkelijkheid, vermindert de impact ervan geenszins. Als we deze veronderstellingen bekijken, is het inderdaad gerechtvaardigd te stellen dat globalisering in die veronderstellingen of voorstelling vaak onderhevig is aan mythologisering. Met andere woorden, dat het veelal buitenproportioneel wordt voorgesteld, alsof op de mondiale markten loonsverhogingen en te weinig flexibiliteit dodelijk kunnen zijn omdat alle investeringen en economische activiteiten na een muisklik afgesloten worden om ze naar andere hoeken van de wereld te sturen. Dat impliceert geenszins dat de bestaande vormen van globalisering daarmee geminimaliseerd worden; er is dus geen sprake van negationisme. Inderdaad, er bestaat heel wat spectaculair anekdotisch materiaal, er zijn onmiskenbare ervaringen en degelijke statistieken die aangeven dat deze werking van globalisering niet ingebeeld maar een reëel gegeven is. Geen sprake dus van een ontkenning, wel van *overstatement* in populaire kringen via het concept van potentiële globalisering. Het is hier evenwel niet de bedoeling na te gaan in hoeverre de populaire voorstellingen van globalisering precies een *overstatement* zijn wanneer ze gezet worden naast empirisch datamateriaal (bijv. inzake buitenlandse directe investeringen). We stellen hier simpelweg dat in de veronderstellingen over globalisering bij brede lagen van de bevolking de draagwijdte en impact ervan zeer groot zijn. Dat maakt bijv. dat meer dan de helft van de bevol-

king er echt van overtuigd is dat ze materieel zullen verliezen bij de EU-uitbreiding.

De redenering die daaruit veelal resulteert, is dat globalisering – vaak vooral eenzijdig begrepen als delocalisatie, in casu naar nieuwe EU-landen – nog zal toenemen. Met andere woorden, het potentieel wordt effectief, indien werknemers in enkele Europese Rijnlanden zich niet snel inschikkelijk tonen t.a.v. de desiderata van de mondiale markten en zich m.a.w. aanpassen aan de gewijzigde condities van de internationale politieke economie. Globalisering gaat in essentie om spatio-temporele contractie en dus o.a. om het makkelijker verplaatsen van activiteiten. Deze verplaatsing wordt niet enkel makkelijker maar ook waarschijnlijker wegens toegenomen interdependentie, en de groei van de EU-markt door de uitbreiding van deze handelszone zorgt in elk geval voor een toename van veronderstelde interde-

We stellen hier simpelweg dat in de veronderstellingen over globalisering bij brede lagen van de bevolking de draagwijdte en impact ervan zeer groot zijn.

pendentie. Heel wat werknemers gaan er van uit dat werkgevers door de uitbreiding hun beslissingen nog meer dan in het verleden zullen afstemmen op ontwikkelingen in de nieuwe afzet- en arbeidsmarkten van het Oosten. Kortom, op naar de postfordistische, aanbodgestuurde, creatieve, kennisintensieve en hypercompetitieve Flexibele-economie.

Wanneer werknemersgroepen, 'the rank and file', geloven in deze globaliseringsthese en inderdaad verwachten en voorspellen dat er zich een bikkelharde mondiale concurrentiestrijd zal ontwikkelen, en de situatie waarin ze zich bevinden zelfs als dusdanig definiëren, dan zullen zij hun gedrag daarop afstellen. Dit impliceert bijv. dat zij 'radicalere' – of tenminste als dusdanig gepercipieerde – eisen niet meer kunnen inbeelden of ze gemakkelijker van de hand zullen wijzen, dat zij zich relatief sneller bij voor hen nadelige beslissingen van werkgevers zullen neerleggen, dat het organiseren van de onderlinge solidariteit veel moeilijker zal worden, dat zij wellicht ook heel wat kritischer of sceptischer zullen staan t.o.v. de rol, betekenis of functionaliteit van vakbonden, enz.. Wanneer werkgevers, rekening houdend met, inspelend op of gebruik makend van deze aangetaste strijdbaarheid of grote toegeeflijk-

heid, beslissingen nemen die er inderdaad toe leiden dat een aantal verworvenheden worden afgebouwd, bijv. via flexibiliseringsmaatregelen, dan zullen de verwachtingen van arbeiders en hun daarop gebaseerd gedrag bijgedragen hebben tot de bevestiging van deze initiële verwachtingen, m.a.w. werknemers zullen hun vrees, hun verwachting dat een aantal verworvenheden afgezwakt worden, bevestigd zien.

Volgens Purdy spelen sociaal-culturele factoren dan ook een heel belangrijke rol in de machtsverhoudingen tussen arbeid en kapitaal, in eerste instantie t.a.v. de formulering van doelstellingen. Zoals bekend is het formuleren van doelstellingen van en door deze collectiviteit immers een bijzonder delicate en strategisch hoogst relevante activiteit. Deze en vele andere problemen houden verband met wat Purdy het existentieel probleem van arbeid heeft genoemd. Arbeid heeft vele bijzonderheden. Bijvoorbeeld. In tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen stellen we met Purdy dat “de belangen die werknemers in de tewerkstellingsrelatie hebben, multipel, heterogeen en onderling uitermate onmeetbaar zijn. Er bestaat nooit een zakelijke, ondubbelzinnige definitie van wat in elke gegeven situatie de belangen van de werknemers zijn.”²⁰

Hoog debiet in de monding

Wanneer op het einde van de rit alle verhaallijnen samenstromen, blijkt dat heel wat debiet te veroorzaken. De drie dimensies van macht tonen aan dat macht zich niet enkel voordoet wanneer A zijn belangen tegenover B kan doordrukken in een expliciete besluitvormingssituatie. Macht kan er in bestaan dat A ervoor kan zorgen dat B's belangen niet tot in het besluitvormingsproces – zoals bijv. het collectief overleg tussen de sociale partners of het parlementair wetgevingsproces – kan doordringen, dus niet op de onderhandelingsagenda komen. Concreet: vertegenwoordigers van kapitaal kunnen, gebruik makend van het argument ‘globalisering’ of ‘EU-uitbreiding’, verhinderen dat een syndicale eis op de agenda komt. Zelfs het agenderen van gevoelige kwesties zou investeerders ongerust maken wegens de vermoedelijke impact ervan op beurzen of op het imago van ‘onze’ nationale concurrentiepositie. In deze strijd ontstaan ook een nieuwe belangengemeenschap: portier en CEO, beiden delen

dezelfde belangen en trekken aan het zelfde zeil in de bittere strijd op leven en dood tegen de boze buitenwereld. Kortom, een moderne vorm van corporatisme. Een bewijs en illustratie daarvan zijn de vormen van financiële werknemersparticipatie, waardoor werknemers zodoende als mede-eigenaar een beetje ‘zelfstandige’ zouden moeten zijn. Dat vreet uiteraard subtiel aan actiebereidheid en de identificering met andere werknemersgroepen in andere ondernemingen, laat staan in andere landen. Want daarmee samengaan wordt vaak naar voor geschoven dat Vlaanderen – DC Flanders – en de (‘noest werkende’, ‘geduldige’, ‘creatieve’, enz.) Vlamingen zich moeten wapenen en hervormen in het licht van de mondiale concurrentiestrijd. Kortom, ook een soort van economisch nationalisme komt op dreef in de slijpstream van de globalisering.

Het is dus fout te veronderstellen dat de afwezigheid van een openlijk conflict en de schijnbare aanwezigheid van een soort Grand Coalition betekent dat er zich geen – aan het oog onttrokken – belangenstrijd voordoet of heeft voorgedaan. Macht is immers op zijn best wanneer het zonder enig conflict of tegenwind de machthebber toelaat om eigen doelstellingen te realiseren. Zoals hierboven werd gesteld kan dat door het subtiel beïnvloeden van percepties, situatiedefinities, dominante waarden en houdingen, reflexen en routinebenaderingen of spelregels. De ultieme vorm van machtsuitoefening leidt dan naar autocorrectie of -censuur, via de anticipatie op verwachte of veronderstelde omstandigheden. In dit verband wordt ook vaak verwezen naar het Thomas-theorema: ‘if men define situations as real, they become real in their consequences.’ (“als mensen bepaalde situaties reëel bepalen, worden ze in hun consequenties reëel”) Het dominante en vreesaanjagende discours over globalisering – in casu vorm gegeven via EU-uitbreiding – en de vermoedelijke of te verwachten impact ervan, zorgt ervoor dat alternatieven voor een aanpassingsstrategie aan de dominante marktlogica achter deze veronderstellingen niet haalbaar geacht worden. Van lotsverbondenheid naar lotsberusting, of het TINA-syndroom. Concreet is de reflex: we moeten met zijn allen vermijden dat Vlaamse bedrijven verworden tot zgn. ‘light out firms’, bedrijven die zonder licht functioneren omdat ze uitsluitend uit machines zouden bestaan en waarbij enkel cre-

atieve brains hun plaats onder de zon verdienen omdat ze de geniale netwerken die daartoe nodig zijn, kunnen uitdenken. En uiteraard blijven er, aldus dit toekomstbeeld, nog ondersteunende jobs in transport, dienstverlening en enkele andere sectoren waar laaggeschoolden hun weg kunnen vinden. Maar om in de toekomst te overleven is volgens deze houding vooral 'concession bargaining' nodig, dus meer flexibiliteit, minder loonkosten, enz.. De klassieke mantra's. En uiteraard is deze retoriek empirisch legitiem, d.w.z. zijn er onmiskenbare mechanismen die aantonen dat hoge loonkosten of rigide markten en organisaties nadelig zijn voor marktaandeelen en werkgelegenheid. Het gaat er evenwel om dat dit gegeven ook in een machtsstrijd wordt ingebracht die vaak zo subtiel verloopt dat hij niet eens als machtsstrijd wordt (h)erkend.

Wanneer alle verhaallijnen – over macht en percepties, over uitbreiding en anticiperend gedrag – samenlopen, is het debiet groot. Dat verklaart mede de angst en onzekerheid t.a.v. de uitbreiding en de daarbij horende afwijzing ervan. Er zijn daarvoor uiteraard nog andere, en misschien wel belangrijkere redenen. Maar bovenstaande schets toont deels aan hoe en waarom mensen de EU-uitbreiding niet steunen. De grondtroepen beschouwen het niet enkel als een regelrechte bedreiging voor hun eigen welvaartspositie en rechten, maar voelen en zien op de werkvloer hoe het proces waarvan deze uitbreiding een onderdeel is, hun controlemogelijkheden en machtsmiddelen verzwakt. Zo wordt de onderlinge lotsverbondenheid of solidariteit met groepsgenoten in andere (binnenlandse, maar zeker buitenlandse) ondernemingen aangetast, en ontstaan er nieuwe zogenaamde belangengemeenschappen, wat het voornaamste machtsmiddel – collectieve organisatie – van werknemersgroepen verzwakt. De heterogenisering vermindert onderlinge vergelijkbaarheid van posities en belangen. Deze organisatorische verzwaking van werknemers is een gevolg van de toename van structurele macht van werkgevers en investeerders. Daarnaast en langsheen de drie

dimensies van macht ondervinden traditionele eisen meer tegenwind op hun weg naar de agenda of worden ze zelfs niet eens meer geformuleerd, wegens wereldvreemdheid of omdat ze ondenkbaar zijn. Indien ze expliciet op de onderhandelingstafel komen, dient (potentiële en effectieve) globalisering – nu ook in de vorm van concurrentie met en vanuit de nieuwe EU-lidstaten – als extra hefboom voor werkgeverszijde. Dat alles resulteert niet in de conclusie van totale machteloosheid, geenszins. Nog steeds is er sprake van een respectabele syndicale tegenmacht en handelingsruimte, het gaat hier uiteraard om relatieve en niet absolute verliezen. Daarom helpen glimmende en betrouwbare cijfers over de weldaden van de uitbreiding voor de gemiddelde inwoner van de Vijftien niet. Omdat op de specifieke arbeidsvloer het rauwe competitiviteitsdiscours heerst en diezelfde uitbreiding daarin vaak opduikt.

Door deze beschouwing wordt ook duidelijk dat het onmogelijk is om op een geloofwaardige manier twee liberale verhalen met elkaar te verzoenen: enerzijds dat de uitbreiding

van de EU-markt goed voor ons allen is, anderzijds dat diezelfde uitbreiding ook de competitiviteitsuitdaging verhoogt en er dus hervormd moet worden om overeind te blijven. Als mensen lang het tweede moeten aanhoren slikken ze het eerste niet meer. Hoe een (psycho-)logica op zijn eigen paradox kan stuiten.

NOTEN:

1. Zie Gallie, W.B., "Essentially contested concepts" in: *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1955-1956, 56, pp.167-198.
2. Bachrach, P., Baratz, M.S., "Two faces of power" in: *American Political Science Review*, 1962, 56, pp.947-952. Zie ook Bachrach, P., Baratz, M.S., "Decisions and nondecisions: an analytical framework" In: *American Political Science Review*, 1963, 57, pp.641-651; Bachrach, P., Baratz, M.S., *Power and poverty*. New York, Oxford University Press, 1970.
3. Bachrach & Baratz (1962). Dit artikel is opgenomen in Scott, J., (ed.), *Power. Critical concepts*, London, Routledge, 1994, pp.86-87. Deze publicatie verzamelt tientallen

- artikels over macht die in de loop der jaren een grote invloed hebben uitgeoefend op het denken over macht. (aanhaling in eigen vertaling)
4. Bachrach, Baratz (1962). O.c. in Scott (ed.) (1994), p.87 (in eigen vertaling).
 5. Schattschneider, E.E., *The semi-sovereign people*, New York, 1960, p. 71 (in eigen vertaling).
 6. Lukes, S., *Power: A radical view*. London, MacMillan Press Ltd., 1974, p. 24 (in eigen vertaling).
 7. Lukes (1974), p.34.
 8. Lukes (1974), p.39.
 9. Friedrich, C.J., *Man and his government. An empirical theory of politics*, New York, McGraw-Hill Book Company, inc., 1963.
 10. Wrong, D.H., *Power. Its forms, bases and uses*. New Brunswick, Transaction Publishers, 1995, p. 126 (in eigen vertaling).
 11. Friedrich (1963), p.199 (in eigen vertaling).
 12. Friedrich (1963), p. 203 (in eigen vertaling). Voor Friedrich moeten wel enkele voorwaarden voldaan zijn vooraleer sprake is van deze vorm van machtsuitoefening. "als men gelooft dat een actor machtig is, én als hij weet dat anderen dit geloven, én als hij dit voedsel geeft en besluit om ervan gebruik te maken door tussen te komen in of het bestraffen van handelingen van anderen die zich niet voegen naar zijn wensen, dan heeft hij werkelijk macht en wordt hem inderdaad door de anderen macht verleend, ook al is dit in het begin ongefundeerd. Maar als hij niet beseft dat anderen hem machtig achten, of als hij bij het plannen van zijn eigen projecten hun geloof niet au sérieux neemt, dan heeft hij geen macht en is het geloof dat hij heeft, verkeerd, een verkeerde perceptie van de realiteit." (in eigen vertaling)
 13. Wrong (1995), pp. 131-132 (in eigen vertaling).
 14. Bohets, J., "Mondialisering moet menselijk gelaat krijgen" in: *De Standaard*, 13 juli 1999.
 15. Wrong (1995), p. 143 (in eigen vertaling).
 16. Stone, C.N., "Systemic power in community decision making: a restatement of stratification theory" in: *American Political Science Review*, 74, 1980. O.c. in Scott (ed.)(1994), p. 210, pp. 211-212 (in eigen vertaling).
 17. Lindblom, C.E., *Politics and markets. The world's political economic system*. New York, Basic Books, 1977.
 18. Polanyi, K., *The great transformation*. New York, Rinehart & Company Inc., 1944.
 19. Purdy, D., *Social power and the labour market. A radical approach to labour economics*. Houndmills, MacMillan Education, 1988.
 20. Purdy (1988), p. 96 (in eigen vertaling).